UDK: 39.1

EKOLOGIK MADANIYAT: AN'ANA, TRANSFORMATSIYA VA BARQAROR RIVOJLANISH UYG'UNLIGI

Egamberganova Matluba Jobborgonovna,
Urganch innovatsion universiteti dotsenti
https://orcid.org/0009-0004-9607-3948
matluba93@urgiu.uz

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19547822

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ekologik madaniyatning tarixiy shakllanishi, uning an'anaviy va zamonaviy bosqichlardagi transformatsiyasi hamda global rivojlanish tendensiyalari etnografik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek xalqi va Markaziy Osiyo hududidagi ekologik qarashlarning evolyutsiyasi, ularning diniy-falsafiy asoslari va zamonaviy ekologik siyosat bilan uyg'unlashuvi yoritiladi. Shuningdek, ekologik madaniyatning global miqyosdagi rivoji, barqaror rivojlanish konsepsiyasi va zamonaviy ekologik tashabbuslarning ahamiyati ochib beriladi. Natijada, ekologik madaniyat tarixiy tajriba va innovatsion yondashuvlar integratsiyasi asosida rivojlanayotgan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida talqin etiladi.*

Kalit so'zlar: *ekologik madaniyat, etnografiya, barqaror rivojlanish, an'anaviy bilimlar, ekologik ong, Markaziy Osiyo, global ekologiya, yashil iqtisodiyot.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются процессы формирования экологической культуры, её трансформация на различных исторических этапах, а также современные глобальные тенденции. На основе этнографического подхода анализируются экологические представления народов Узбекистана и Центральной Азии, их религиозно-философские основы и взаимодействие с современной экологической политикой. Особое внимание уделяется концепции устойчивого развития и роли современных экологических инициатив в формировании экологического сознания. В результате экологическая культура интерпретируется как сложное социальное явление, развивающееся на основе интеграции традиционного опыта и инновационных подходов.*

Ключевые слова: *экологическая культура, этнография, устойчивое развитие, традиционные знания, экологическое сознание, Центральная Азия, глобальная экология, зелёная экономика.*

Abstract. *This article examines the formation of ecological culture, its transformation across historical stages, and contemporary global trends. Using an ethnographic approach, the study analyzes environmental perceptions of the peoples of Uzbekistan and Central Asia, including their religious and philosophical foundations and their interaction with modern environmental policies. Particular attention is given to the concept of sustainable development and the role of current ecological initiatives in shaping environmental awareness. The findings suggest that ecological culture represents a complex social phenomenon evolving through the integration of traditional knowledge and innovative approaches.*

Keywords: *ecological culture, ethnography, sustainable development, traditional knowledge, environmental awareness, Central Asia, global ecology, green economy.*

Kirish. Ekologik madaniyat inson va tabiat o'rtasida shakllanuvchi o'zaro munosabatlar tizimini ifodalovchi, vaqt o'tishi bilan mazmunan boyib, shaklan yangilanib boruvchi murakkab ijtimoiy-madaniy hodisadir. U jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. O'zbek xalqining ekologik madaniy qarashlari ham

asrlar davomida muayyan transformatsiya jarayonlarini boshdan kechirgan bo‘lib, bu jarayon an’anaviy dehqonchilik amaliyotidan tortib, industrial o‘zgarishlar va hozirgi barqaror rivojlanish tamoyillarigacha bo‘lgan keng qamrovli yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi.

Avvalgi tahlillarga tayangan holda ta’kidlash mumkinki, dastlabki davrlarda o‘zbek xalqining tabiatga munosabati zardushtiylik ta’limoti ta’sirida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik islom sivilizatsiyasi qadriyatlari bilan uyg‘unlashib borgan. Xususan, suv manbalarini muqaddas deb bilish, Amudaryo va Sirdaryoni hayot manbai sifatida qadrlash, yerni “ona zamin” sifatida ulug‘lash, tirik mavjudotlarga nisbatan mehr-oqibat va adolat tamoyillarini ustuvor deb bilish kabi qarashlar xalqning ekologik dunyoqarashida muhim o‘rin egallagan. Bu kabi qadriyatlar folklor namunalarida, mifologik tasavvurlarda, oilaviy an’analar hamda urf-odatlarda o‘z aksini topgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ekologik madaniyat masalasi zamonaviy ilm-fanda kompleks yondashuv asosida o‘rganilib, u tarixiy, falsafiy va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi. Mahalliy tadqiqotlarda ekologik qarashlar asosan milliy tafakkur, jadidlar merosi va zamonaviy ekologik siyosat bilan bog‘liq holda yoritilgan. Xususan, A. G‘ulomov ekologik qadriyatlarning tarixiy-falsafiy ildizlarini ochib bersa, I. Inatulayeva ekologik siyosat va “yashil iqtisodiyot” masalalarini tahlil qiladi .

Markaziy Osiyoga oid tadqiqotlarda ekologik madaniyat an’anaviy xo‘jalik tizimlari va etnomadaniy tajribalar bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda esa ekologik madaniyat global miqyosda, xususan ekologik harakatlar va barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida tahlil qilinadi. Umuman, mavjud adabiyotlar ekologik madaniyatni tarixiy tajriba va zamonaviy yondashuvlar uyg‘unligida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tarixiy-tahliliy metod yordamida ekologik madaniyatning evolyutsiyasi bosqichma-bosqich o‘rganildi. Qiyosiy yondashuv orqali turli hududlar tajribasi solishtirildi. Etnografik metodlar yordamida an’anaviy bilimlar, urf-odatlar va folklor materiallari tahlil qilindi. Shuningdek, tizimli va interdisiplinar yondashuv ekologik madaniyatni ijtimoiy jarayonlar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqishga imkon berdi. Kontent-tahlil orqali ilmiy manbalar va zamonaviy ekologik siyosat hujjatlari o‘rganildi.

Muhokama. XX asrda sovet davri ekologik madaniyatga nisbatan yangi — industrial va ratsional yondashuvni shakllantirdi. Jamoalashtirish siyosati, keng ko‘lamli irrigatsiya tizimlarining barpo etilishi, jumladan, Qoraqum kanali qurilishi kabi tadbirlar tabiiy resurslardan intensiv foydalanish g‘oyasini kuchaytirdi. Tabiat ustidan inson hukmronligini targ‘ib qilgan mazkur yondashuv, afsuski, Orol dengizi inqirozi kabi jiddiy ekologik muammolarni keltirib chiqardi.[1] Shu bilan birga, ushbu davr tabiiy resurslardan oqilona foydalanish zaruratini yanada yaqqol anglashga zamin yaratdi.

Mustaqillik davrida esa O‘zbekistonda ekologik madaniyat yangi bosqichga ko‘tarildi. Milliy an’analar va global ekologik tendensiyalar uyg‘unlashib, davlat siyosati hamda jamoat ongida barqaror rivojlanish g‘oyalari ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Xususan, 2017-yildan keyin amalga oshirilayotgan “yashil iqtisodiyot” strategiyasi, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar, shuningdek ekologik ta’limni kengaytirish tashabbuslari mamlakatda ekologik madaniyatning zamonaviy qiyofasini shakllantirmoqda.[2] Shu bilan birga, an’anaviy ma’naviy meros ham ekologik ongni mustahkamlashda muhim manba sifatida qaralmoqda. Masalan, “Alpomish” dostonida tabiat bilan uyg‘unlik g‘oyalari, Navro‘z bayramining yangilanish va yasharish ramzlari ekologik madaniyatni mazmunan boyituvchi omillar hisoblanadi.

Markaziy Osiyo xalqlari — qozoq, qirg‘iz, tojik va turkman etnoslarida ekologik madaniyat transformatsiyasi ham o‘xshash rivojlanish yo‘lini namoyon etadi, biroq har bir xalqning tarixiy-madaniy xususiyatlari bilan farqlanadi. Masalan, qadimgi ko‘chmanchilik madaniyatida tabiat bilan uyg‘unlik asosiy tamoyil bo‘lib, bu holat qozoqlardagi “Jer-ana” konsepsiyasi orqali ifodalangan. Bu qarashlar chorvachilikdagi mavsumiy ko‘chishlar va yaylovlardan oqilona foydalanish amaliyotida namoyon bo‘lgan. Sovet davrida esa industriallashuv jarayonlari tabiat resurslarini ekspluatatsiya qilishga yo‘naltirildi: Qozog‘istondagi Semey poligonidagi yadroviy sinovlar, O‘zbekiston, Tojikiston va Turkmanistonda paxta monokulturasi joriy etilishi buning yorqin misolidir. Natijada cho‘llanish va suv tanqisligi kabi muammolar yuzaga keldi.

Post-sovet davrida esa bu jarayonlar BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari ta’sirida yangi bosqichga o‘tdi. Qirg‘izistondagi “Ala-Archa” milliy bog‘i[3], Qozog‘istondagi “EXPO-2017” doirasidagi yashil energiya tashabbuslari[4], Tojikistonda tog‘ ekoturizmini rivojlantirishga qaratilgan loyihalar[5] an’anaviy ekologik bilimlarni zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qilmoqda . Bu jarayonlar mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish va ekologik madaniyatni yangi mazmunda qayta talqin qilishni ham qamrab oladi.

Jahon miqyosida ekologik madaniyat transformatsiyasi yanada keng qamrovli jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. G‘arb davlatlarida, xususan Yevropa va AQShda, industrial inqilob davrida shakllangan “tabiatni zabt etish” g‘oyasi vaqt o‘tishi bilan qayta ko‘rib chiqildi. XX asrning ikkinchi yarmida ekologik harakatlar kuchayib, bu jarayon yangi bosqichga ko‘tarildi. Jumladan, amerikalik biolog Reychel Karsonning “Sokin bahor” asari atrof-muhit muhofazasi sohasidagi ommaviy harakatlarga turtki berdi[6]. Shuningdek, Greenpeace tashkilotining tashkil etilishi global ekologik muammolarga qarshi xalqaro miqyosdagi faoliyatni yo‘lga qo‘ydi[7] .

Keyinchalik bu jarayonlar “barqaror rivojlanish” konsepsiyasi shakllanishiga olib keldi. Ushbu konsepsiya iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni mutanosib

rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, 2015-yilda qabul qilingan Parij kelishuvi orqali yanada mustahkamlandi[8]. Yevropa Ittifoqida qabul qilingan “Yashil bitim” siyosati ham ushbu yo‘nalishning davomi sifatida namoyon bo‘lib, uglerod chiqindilarini kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini kengaytirishga qaratilgan. Shuningdek, 2025-yilga kelib AQSh va Yevropa davlatlarida amalga oshirilayotgan yangi ekologik tashabbuslar mazkur tendensiyaning barqarorligini ta’minlashga xizmat qilmoqda[9] .

Sharq xalqlarida, xususan Xitoy va Yaponiyada ekologik madaniyatning shakllanishida konfutsiylik hamda buddizm ta’limotlari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu ta’limotlarda tabiat bilan uyg‘unlik, insonning ekotizimdagi muvozanatli o‘rni va mavjudotlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik g‘oyalari markaziy ahamiyat kasb etadi. Shu bois an’anaviy Sharq dunyoqarashida tabiatga nisbatan ehtiyotkorona va mas’uliyatli munosabat ustuvor bo‘lgan.

Biroq industriallashuv davrida bu qadriyatlar ma’lum darajada zaiflashdi. Jumladan, Xitoyda 1958–1961 yillarda amalga oshirilgan “Buyuk sakrash” siyosati natijasida tezkor iqtisodiy o‘sishga erishish maqsadida tabiat resurslaridan haddan tashqari foydalanish kuchaydi, bu esa atmosfera va suv resurslarining jiddiy ifloslanishiga olib keldi. Mazkur jarayon ekologik muvozanat buzilishining yorqin misoli sifatida namoyon bo‘ldi.

Shunga qaramay, keyingi davrlarda ekologik qadriyatlarni qayta tiklashga yo‘naltirilgan siyosiy va ijtimoiy tashabbuslar shakllandi. Xitoyda 2012-yildan boshlab “ekologik sivilizatsiya” konsepsiyasi davlat siyosati darajasida ilgari surilib, 2020-yillarga kelib amaliy mexanizmlar orqali rivojlantirila boshlandi. Xususan, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish (quyosh va shamol elektr stansiyalari), shahar infratuzilmasida “yashil zonalar”ni kengaytirish, jumladan Pekin shahrida havo sifatini yaxshilashga qaratilgan dasturlar ushbu konsepsiyaning amaliy ifodasi sifatida e’tirof etiladi[11].

Yaponiyada esa ekologik ongning kuchayishi ko‘proq ekologik inqirozlar oqibatida yuzaga kelgan. Xususan, 1970-yillarda kuzatilgan “Minamata kasalligi” sanoat chiqindilarining suv havzalariga tushishi natijasida yuzaga kelgan og‘ir ekologik va ijtimoiy muammo sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi. Aynan shunday fojialardan so‘ng davlat siyosatida ekologik xavfsizlik va barqarorlik tamoyillari ustuvor yo‘nalishga aylandi. 2020-yillarga kelib esa Yaponiya “karbon neytraliteti”ga erishish strategiyasini ilgari surib, ekologik siyosatni yangi bosqichga olib chiqdi.

Xulosa. Umuman olganda, global miqyosda ekologik madaniyat transformatsiyasi BMT tomonidan ilgari surilgan 2030-yilgacha bo‘lgan Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) doirasida yanada tizimli tus olmoqda. Mazkur maqsadlar an’anaviy madaniy tajribalarni zamonaviy ilmiy va innovatsion yondashuvlar bilan integratsiya qilishni nazarda tutadi. Jumladan, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish (uglerod emissiyasini

kamaytirish), bioxilma-xillikni asrash (o‘simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish), hamda barqaror urbanizatsiyani ta’minlash ustuvor vazifalar sifatida belgilanadi.

2025-yilga kelib ushbu maqsadlarga erishish yo‘lida global miqyosdagi moliyaviy resurslar, jumladan “Yashil iqlim fondi” doirasidagi investitsiyalar sezilarli darajada oshirildi. Biroq pandemiya oqibatlari hamda zamonaviy geosiyosiy ziddiyatlar ayrim mamlakatlarda ushbu jarayonlarning sekinlashishiga sabab bo‘layotgani ham kuzatilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ғуломов А. Жадид мутафаккирларининг экологик маданиятга доир қарашлари: тарихий-фалсафий таҳлил. 09.00.03 - “Фалсафа тарихи” ихтисослигидан фалсафа фанлари бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Бухоро. 2021. - Б. 8.
2. Инатулааева И. Ўзбекистонда “яшил” иқтисодиётга ўтиш шароитида “яшил” бюджетлаштиришни жорий этиш масалалари // Sciences and Education scientific journal. 2025. volume 6, Issue 10. P. 688.
3. Mamutbekova T.T. Ecological and faunistic review of trombiculid mites of the genus neotrombicula of the Ala- Archa gorge Kyrgyz ridge… c. 122.
4. Жамбеков Ж.Т.Международное значение выставки “EXPO-2017 Астана” // Научные исследования и разработки молодых ученых. Политические науки. № 3. 2018. - С. 58.
5. Кадырова М.И. Горный туризм Таджикистана: проблемы и перспективы развития // Паёми молия ва иқтисод. 2025. № 1. (44). с. 345.
6. Linda J. Lear. Rachel Karson’s “Silent Spring”. Environmental History Review, Vol. 17, No. 2 (Summer, 1993), pp. 23-48.
7. 15 сентября – День рождения Гринпис. https://unatlib.ru/centers/cei/eco-calendar/1560-den-rozhdeniya-grinpis
8. Барқарор ривожланиш концепцияси - бу жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва экологик соҳаларини бир вақтнинг ўзида мутаносиб ва узоқ муддатли ривожлантиришга қаратилган умумжаҳон тамойилидир.
9. McBride J. The State of U.S. Infrastructure. Council for Foreign Relations. Washington, DC, January 12, 2018.
10. Бальчиндоржиева О. Экологическая цивилизация Китая: преблемы и перспективы развития // Вестник Бурятского государственного университета. 2017. Вып. 4. с. 48.